

Semantic Versus Lexical Gender

M. Kraaikamp

Samenvatting

Semantisch versus lexicaal geslacht: synchrone en diachrone variatie in Germaanse geslachtscongruentie

De meeste Germaanse talen, waaronder het Nederlands, hebben een geslachtssysteem waarin elk nomen tot een bepaald geslacht behoort. Deze lexicale geslachten zijn terug te zien in congruentie op andere elementen, zoals lidwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en voornaamwoorden. Voornaamwoorden vertonen echter niet altijd congruentie met het woordgeslacht van het antecedent. Een bekend voorbeeld hiervan is het gebruik van een mannelijk of vrouwelijk voornaamwoord bij een onzijdig zelfstandig naamwoord dat verwijst naar een persoon. Zo kan in het Nederlands een mannelijk voornaamwoord (*hij/hem*) gebruikt worden bij een onzijdig nomen zoals *jongetje* of een vrouwelijk voornaamwoord (*zij/haar*) bij een onzijdige nomen zoals *meisje*. In dit geval vertoont het voornaamwoord zogenaamde ‘semantische congruentie’, congruentie die gebaseerd is op de eigenschappen van de referent in plaats van het lexicale geslacht van het zelfstandig naamwoord. Een ander, wellicht minder bekend, soort semantische congruentie in het Nederlands treedt op bij onbezielde referenten. De voorbeelden (1) en (2) hieronder laten dit fenomeen zien. In (1) wordt een mannelijk voornaamwoord, *hem*, gebruikt bij het onzijdige nomen *boek* en in (2) wordt een onzijdig voornaamwoord, *het*, gebruikt bij het commune nomen *gember*.

(1) *Ik heb m'n boek nog niet uit, maar ik moet hem terugbrengen naar de bibliotheek.*

(2) *Je kunt verse gember bijna overal krijgen, maar ik vind het vaak te duur.*

Deze voorbeelden illustreren een congruentiepatroon dat te maken heeft met de individueringsgraad van de referent. Referenten met een hoge mate van individuering hebben een duidelijk begrensde vorm, zoals personen, dieren en voorwerpen. Het *boek* in (1) is een voorbeeld hiervan. Referenten met een lage individueringsgraad hebben daarentegen juist een vage begrenzing, zoals abstracte

SAMENVATTING

zaken en stoffen. Een voorbeeld hiervan is de *gember* in (2). In het Nederlands bestaat de tendens om met mannelijke en commune voornaamwoorden te verwijzen naar referenten die een hoge individueringsgraad bezitten en met onzijdige voornaamwoorden naar referenten die een lage individueringsgraad bezitten.

Dit proefschrift heeft als doel uit te zoeken wat de oorsprong van dit semantische congruentiepatroon in het Nederlands is, wanneer het zich heeft ontwikkeld en welke factoren betrokken zouden kunnen zijn bij het verschijnen ervan. Dit werk bestaat uit vier verschillende onderzoeken die bedoeld zijn om de wortels van dit fenomeen te ontdekken. Het eerste onderzoek verkent in hoeverre semantiek nog meer een rol speelt in het Nederlandse geslachtssysteem en of het systeem mogelijk een semantische oorsprong heeft. Het tweede onderzoek is een experimenteel onderzoek waarin het verwijsgedrag in het Nederlands wordt vergeleken met dat in het Duits. Het derde onderzoek is een historisch corpusonderzoek naar het voornaamwoordgebruik in het Middelnederlands. Het vierde, laatste, onderzoek betreft een experiment waarin het effect wordt onderzocht van geslachtsmarkering rond het nomen op de congruentie in voornaamwoorden.

Het resultaat van het eerste onderzoek laat zien dat de connectie tussen commuun geslacht en een hoge individueringsgraad, enerzijds, en onzijdig geslacht en een lage individueringsgraad, anderzijds, niet alleen bestaat bij voornaamwoorden, maar ook in het nominale domein. Hoewel de geslachtstoekenning aan zelfstandige naamwoorden grotendeels arbitrair is in het Nederlands, is er in sommige gevallen toch een semantisch patroon zichtbaar. Dit is met name het geval wanneer het geslacht van een zelfstandig naamwoord niet vastligt, maar kan variëren. Daarnaast is de connectie tussen onzijdig geslacht en lage individuering ook te zien in gevallen waarin het antecedent van een voornaamwoord geen zelfstandig naamwoord is maar, bijvoorbeeld, een predicat. De bevindingen duiden erop dat de semantische interpretatie van de geslachten geen innovatie is van de voornaamwoorden, maar al langer onderdeel is van het Nederlandse geslachtssysteem. Er zijn zelfs aanwijzingen dat de semantische interpretatie van de geslachten teruggaat op hun oorsprong in het Proto-Indo-Europees. Wat hiermee in overeenstemming is, is dat semantische congruentie op basis van individuering niet alleen in het Nederlands wordt gevonden, maar ook in andere Germaanse talen, waaronder dialecten van het Engels, Fries en Deens, en in

Romaanse dialecten. De mogelijkheid bestaat dat het Proto-Indo-Europese geslachtssysteem een semantische basis had die verstoord is geraakt doordat nominaal geslacht niet langer een variabele waarde is, maar veelal een onveranderlijk, lexicaal opgeslagen kenmerk van zelfstandige naamwoorden. Dit maakt dat het geslacht van nomina niet altijd meer in overeenstemming is met hetgeen waarnaar ze verwijzen. Als gevolg hiervan kan er een conflict ontstaan tussen het lexicale geslacht van zelfstandige naamwoorden en het semantische geslacht dat bij hun referent past.

Het tweede, experimentele, onderzoek richt zich op de mogelijke relatie tussen het optreden van semantische congruentie op basis van individuering in voornaamwoorden en een verandering in nominale geslachtssysteem van Nederlands: de verandering van drie naar twee nominale geslachten door het samenvallen van het mannelijke en vrouwelijke woordgeslacht tot één gemeenschappelijk geslacht. Congruentie op basis van individuering is tot nu toe alleen gevonden in Germaanse talen waarin mannelijk en vrouwelijk geslacht, net als in het Nederlands, zijn samengevallen of waarin de woordgeslachten helemaal verdwenen zijn. Het tweede onderzoek bekijkt of semantische congruentie op basis van individuering ook plaatsvindt in het Duits, een Germaanse taal die nog wel drie woordgeslachten onderscheidt, en in hoeverre het verwijsgedrag in het Duits verschilt van dat in het Nederlands. Dit onderzoek betreft een Nederlandstalig en een Duitstalig voornaamwoord-eliciterings-experiment, waarin moedertaalsprekers van de twee talen worden uitgelokt om te verwijzen naar bepaalde referenten die van elkaar verschillen qua individueringsgraad. Uit dit onderzoek blijkt dat sprekers van het Duits, net als sprekers van het Nederlands, geneigd zijn onzijdige voornaamwoorden te gebruiken voor stoffen en abstracta, en mannelijke voornaamwoorden voor dieren. Het gebruik van mannelijke voornaamwoorden voor voorwerpen wordt echter alleen bij sprekers van het Nederlands gezien en ook is in het algemeen de frequentie waarmee semantisch gecongrueerd wordt veel hoger in het Nederlands dan in het Duits. De resultaten van dit onderzoek geven aan dat semantische congruentie op basis van individueringsgraad een gedeeld Germaans kenmerk is en dat het verschil tussen het Nederlands en het Duits met betrekking tot dit soort congruentie voornamelijk gradueel van aard is.

SAMENVATTING

Het derde onderzoek betreft een corpusonderzoek naar de diachrone ontwikkeling van semantische congruentie in het Nederlands, gericht op de vraag of congruentie op basis van individuering al bestond in het Nederlands voordat het onderscheid tussen het mannelijke en vrouwelijke woordgeslacht verdwenen was. Dit onderzoek richt zich op het Middelnederlands en kijkt naar het gebruik van voornaamwoorden in Middelnederlandse receptenboeken uit het begin van de zestiende eeuw. De resultaten laten zien dat semantische congruentie op basis van individuering al in het Middelnederlands bestond, met name het gebruik van onzijdige voornaamwoorden voor stoffen. Het gebruik van mannelijke voornaamwoorden voor objecten wordt niet vertoond in het corpus. Semantische congruentie lijkt in het Middelnederlands alleen voor te komen bij referenten die ofwel heel hooggeïndividueerd zijn, zoals bezielde referenten, ofwel heel laaggeïndividueerd, zoals stoffen. Als de frequentie waarmee semantische congruentie voorkomt in het Middelnederlands wordt vergeleken met die in het huidige Nederlands, lijkt het erop dat semantische congruentie met de tijd is toegenomen.

Het laatste, experimentele, onderzoek, richt zich op een factor die een rol zou kunnen spelen bij zowel de diachrone toename van semantische congruentie als de synchrone variatie in de frequentie ervan tussen talen als het Nederlands en het Duits: de zichtbaarheid van lexicaal geslacht in het nominale domein. Het Nederlands is wat dit betreft veranderd en verschilt hierin nu van het Duits. Deflectieprocessen hebben in het Nederlands namelijk geleid tot een verlies van geslachtsmarkering op verscheidene elementen rond het nomen, zoals het onbepaalde lidwoord en de bezittelijke voornaamwoorden. In het vierde, laatste, onderzoek wordt gekeken of er een relatie bestaat tussen de markering van lexicaal geslacht in het nominale domein en de keuze tussen semantische en lexicale congruentie in het voornaamwoord. Dit onderzoek betreft een voornaamwoord-elicitering-experiment met sprekers van het Nederlands, waarbij de testzinnen van elkaar verschillen in één cruciaal opzicht: Het antecedent van het voornaamwoord bevat een element dat het geslacht van het nomen markeert of een element dat dit juist niet doet. De resultaten laten zien dat de kans op semantische congruentie hoger is als het antecedent geen geslachtsmarkering bevat. Deze bevinding laat zien dat de afwezigheid van geslachtsmarkering in het nominale domein semantische

congruentie makkelijker naar boven laat komen. Dit effect kan zowel de synchrone variatie tussen semantische en lexicale geslachtscongruentie verklaren als de toename van semantische congruentie in het Nederlands door de tijd heen.

De resultaten van de vier onderzoeken die in dit proefschrift beschreven worden geven aan dat de semantische congruentie die tegenwoordig bij Nederlandse voornaamwoorden gezien wordt geen geïsoleerd fenomeen is, maar verband houdt met een bestaande semantische interpretatie van de geslachten, die mogelijk teruggaat op de semantische wortels van het geslachtssysteem. Congruentie op basis van individuering bestond al in het Middelnederlands en verschijnt in wisselende mate in andere Germaanse talen, waaronder het Duits. De starre aard van het lexicale geslachtssysteem, dat wil zeggen, het feit dat het lexicale geslacht van zelfstandige naamwoorden grotendeels vastligt en niet kan variëren, schept een conflict tussen het lexicale geslacht van nomina en het semantische geslacht dat geassocieerd wordt met hun referent. De mate waarin semantische congruentie kan verschijnen in voornaamwoorden, oftewel de ratio van semantische congruentie ten opzicht van lexicale congruentie bij voornaamwoorden, blijkt afhankelijk te zijn van de zichtbaarheid van lexicaal geslacht in het nominale domein. Aangezien dit aspect van het lexicale geslachtssysteem zowel synchrone als diachrone variatie vertoont, kan dit zowel het verschil in het voorkomen van semantische congruentie tussen talen verklaren als de toename ervan in het Nederlands door de tijd heen.